

FÖLDES GYÖRGY

Kádár János és a magyar desztalinizáció

1. Az „eredeti” Kádár

Sztálinista volt-e Kádár János? Pontosabban: volt-e valamikor, valamitől valameddig sztálinista a Sztálin halálát követő évtizedek első számú magyar politikusa? A színpadiasan hangzó, illetve a kevésbé hatásvadász kérdés megválaszolása kötelező, ha a címben rejlő témát nem oly módon kezeljük, hogy az 1953, illetve 1956 utáni történésekből egyszerűen kiemeljük azokat, amelyek a sztálini örökség felszámolására irányultak. Nem lényegtelen ugyanis annak tisztázása, hogy Kádár egyike-e azoknak a kommunista politikusoknak, akik, ha az kellett az érvényesülésükhöz – tudatosan vagy csak az adott időszakban létező normákhoz igazodva – sztálinistákká váltak. Majd, ráérezve az idők szavára, ugyancsak az érvényesülés vágyától vagy éppen az önmentés kényszerétől vezetve, élére álltak annak a küzdelemnek, amely meg akarta szabadítani a kommunista mozgalmat Sztálin és Rákosi terhessé vált örökségétől? Vagy az ő esete más, mert maga is meg akarta tisztítani a kommunista politikát a Sztálin nevéhez kötődő megfélemlítési politikától, törvénytelenségtől, ellenségkereséstől?

Kezdjük a bizonyossal. Amikor Kádár 1931-ben csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz, még nem volt, nem lehetett sztálinista. Már csak azért sem, mert a kommunista párt sem volt még az. E párt tagjai ugyan némileg hasonlítottak az őskeresztény szekták tagjaira, akik hittek a megváltásban, készek voltak úgy élni, hogy kiérdemeljék azt, és a tanítások szerinti magatartásukhoz nem kellett az a meggyőződés, hogy a megigazulás egy élő, kortárs személy műve révén érhető el. Bár a kommunista mozgalomban csak néhány évnek kellett elteltie, mert a harmincas

évek közepére ez is bekövetkezett.¹ Ekkor még a törvényen kívüli és állandó fenyegetettségben dolgozó magyar kommunisták hite az egyenlőség, igazságosság, szabadság elveire, a kommunizmus ígéretére alapozódott. A karizmatikus kommunista vezetők nem teremtették, hanem igazukban, akartukban erősítették a mozgalom híveit.²

Kádár mint alacsony iskolázottságú és hiányos műveltségű, leginkább alkalmi munkákból élő fiatalember keveset tudhatott a Szovjetunióról, az ott folyó vitákról. Választania kellett az ötéves tervről szóló sikertörténetek, illetve a szavak és tettek, az eszmék és a valóság közötti ellentétet leleplező leírások között. Vélhetően azt a változatot fogadta el, amelyet igaznak akart tudni. Ebből az elköteleződésből, elfogultságból azonban még nem következett sztálinizmus.

A nem ismert, nem tapasztalt szovjet valóság messzeségével szemben ott volt a keserű és közeli magyar valóság. Ezzel összeütközve került börtönbe, verték és alázták meg. Kétségtelen viszont, hogy a harmincas években gyűjtött tapasztalatai részben előkészítették a talajt a sztálini gyakorlat és elmélet befogadására. Nem azért, mert a szegedi Csillag börtönben találkozott Rákosi Mátyással, és mert ettől kezdve ő lett volna a viszonyítási pont, a referenciaszemélyiség az életében.³ Sokkal inkább azért, mert az illegálitáshoz hozzátartozott a kegyetlen osztályharc, az „elkerülhetetlen” áldozat, az árulás, az ellenség által és az ellenséggel szemben alkalmazott erőszak, az árulás és az áruló, a beépített ügynök, a besúgóvá vált barát. Őt is megtörték, tisztában volt azzal, milyen kiszolgáltatottnak, védtelennek lenni. Saját gyengeségének megtapasztalása is szerepet játszott abban, hogy elhiggye: a legközelibb elvtársból, barátból is lehet ellenség.

Egészében azonban mégsem csak ezeket az élményeket hozták a harmincas évek. Kádárnak meg kellett tanulnia megállni a saját lábán. Amikor 1937-ben kiszabadult, hiába kereste, nem találta meg a pártját. A Komintern a sok lebukás és az új politikai stratégia alkalmazása körüli kez-

¹ 1935-ben jelent meg Henri Barbusse Sztálinról írott műve, amit magyarul 1945-ben Kozlovváron adtak ki.

² A kommunista lelkületet elemzi: HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I. k. Szabad Tér Kiadó–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2001. 32–33.

³ Csak sejthetjük, de nem tudhatjuk mikor, hogyan vélekedett Kádár Rákosiról. Az 1957. júniusi pártértekezleten zárszavában azzal is alátámasztotta elzárkózását Rákositól, hogy bevallotta: egykor szerette is őt. Vélhetően 1950-ig vagy esetleg 1955-ig. *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve*. Kossuth, Budapest, 1957. 214.

deti nehézségekre hivatkozva felfüggesztette a Kommunisták Magyarországi Pártjának működését.⁴

Kádár támasz nélkül maradt, bár a börtönben róla készült rövid jellemzés szerint: „Elveit fenntartja. Minden lépésére vigyázni kell.”⁵ Baráti tanácsra belépett a szociáldemokrata pártba, ott folytatott mozgalmi munkát és tanulta, miként lehet összeegyeztetni meggyőződését az adott pillanat által kínált cselekvési lehetőségekkel. Ez az időszak megmutatta neki: miként állhat elő olyan helyzet, amelyben le kell mondani a végső célok szerinti politizálásról annak érdekében, hogy meg lehessen valósítani egy konkrétabb, közelebb és fontosabb célt: a fasiszmus legyőzését. A harmincas évek második fele a népfront, az útkeresés időszaka a magyar kommunista mozgalom életében is. 1937 a Márciusi Front megalakulásának éve.⁶ A külföldi (moszkvai) és a hazai kommunisták között szinte lehetetlen volt kapcsolatot tartani. A párt újjászervezése csak a világháború kitörése, illetve a területi visszacsatolások után kapott új lendületet. Ez a hullám sodorta újra a párthoz Kádárt is.⁷ Ekkor a függetlenségi jelszavak kerültek előtérbe a népfrontpolitika égisze alatt. Ebben az időben a válaszra váró kérdés az volt a kommunisták előtt: miként segítheti a németekkel szembeni ellenállást egy a magyar közvélemény nagyobbik része által elutasított, de legalábbis gyanakodva fogadott párt.⁸

1943-ban, a Komintern feloszlata után az akkor már Kádár vezette párt megkísérelte a választ. Feloszlatta önmagát, hogy Békepárt néven újjáalakulva, szerveződési központjává válhasson a német és a magyar fasiszmus elleni küzdelemnek. Ezt a döntést maga Kádár kezdeményezte és az erről szóló röpiratot is döntően ő fogalmazta.⁹ Ebben arra szólították fel a párt híveit: álljanak „élére az egész nemzetért folytatott harcnak”. A cél: a külön béke, az ország kimentése a háborúból, mert a német fasiszmus és

⁴ A döntésről lásd Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 368–380.

⁵ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 765. f. 2. ő. e.

⁶ SALAMON Konrád: *A Márciusi Front*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

⁷ ROGER GOUGH: *A Good Comrade – János Kádár, Communism and Hungary*. I. B. Tauris, London–New York, 2006. 15–18. [Kádár János, a jó elvtárs? J LX Kiadó, 2006. 41–43.]

⁸ Lásd erről PINTÉR István: *Magyar antifasiszmus és ellenállás*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 25–34.

⁹ Ezt elismerte az ÁVH-n is 1951. májusi kihallgatásakor. *Kádár János bírái előtt. Egyszer lent, egyszer lent, 1949–1956*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Á. Varga László. Budapest, Osiris-Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000. 216–218.

magyar szövetségesei az embereket és a nemzetet is pusztulással fenyegetik.¹⁰ A próbálkozás mutatja, meddig jutott el Kádár és a hazai kommunista vezetés egy olyan helyzetben, amikor saját magára hagyatkozva kellett politikáját kialakítania.

Élete folyamán került még egyszer hasonló helyzetbe. 1943-ban *még* nem voltak elérhető közelségben a szovjetek. Az 1956-os felkelésnek is volt egy olyan pillanata, amikor úgy tűnt: a szovjetek *már* nem lesznek elérhető közelségben. Kissé hasonló volt a feladat a világháború alatt: hitelesíteni kellett a magyar kommunisták demokratikus és nemzeti elkötelezettségét.¹¹ Erre most is a párt felosztatása látszott alkalmas eszköznek, bár most nem Kádár kezdeményezte, de mint első ember – elfogadta ezt a megoldást. E lépései jelzik: képes volt önálló döntésekre, helyzetértékelésre. Nem azért kell ezeket megemlíteni, mert a tehetségnek a jó képességű sztálinista politikusok, magáról Sztálinról nem is beszélve, híján lettek volna, mintha ők nem tanúsítottak volna nagyfokú taktikai rugalmasságot, ha annak érezték szükségességét.¹²

Inkább azért érdemes felidézni ezt a két esetet, mert az egyik a sztálinizmus eluralkodása előtt, a másik a bukása után történt meg, és a kettő együtt megmutat valamit Kádár politikusi karakteréből.

2. Sztálinisták helyettese

1945-ben a föld alól feljőve, Kádár egy tömegpártnak lett az egyik vezetője. Ugyanakkor e párt Moszkvából hazatért, már sztálinista vezetőinek lett az alárendeltje. Ez a helyzet inkább megnyugtathatta, mint zavarhatta.¹³ Az

¹⁰ *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1935–1945.* Kosuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 414–417. Lásd még: KÁDÁR János: A Kommunisták Magyarországi Pártja felosztatása körülményeinek és a Béképárt munkájának néhány kérdéséről. *Párttörténeti Közlemények*, 1956/3.

¹¹ E törekvés jegyében beszélt 1956. november 1-jén a rádióban. *Népszabadság*, 1956. november 2.

¹² Sőt, mint azt a történelem megmutatta: a sztálinista politizálás egyik jellemzője éppen az, hogy a dogmáit képes mindenkori taktikájának alárendelni, és éppen ezért a taktikát az ideológia rangjára emelni. E praxisnak sok ideológus esett áldozatul. Sokszor éppen azért, mert ők „leragadtak” az előző stratégia megideologizálásánál, közben pedig változott a politika. Ez lett a sorsa a népi demokrácia elméleti megalapozásán dolgozó Lukács Györgynek is. Lásd *A Lukács-vita*. Szerk.: AMBRUS János. Múzsák Könyvkiadó, Budapest, 1985.

¹³ Kádár 1956. márciusi felszólalásában a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségi ülésén azt mondta: neki könnyebbéget jelentett, hogy nem kellett nagy felelősséget vállalnia, de a pártnak nem használt a vakhit. MOL M-KS 276. f. 52/33. ó. e.

élet, a sikerek Sztálint igazolták. Abban a megvert, győzteseknek kiszolgáltatott állapotban a magyar nemzet számára is kínált előnyt, ha vannak olyan politikusai, akik szót értenek a szovjet vezetőkkel, akik enyhítik bennük a magyarokkal szembeni fenntartásokat. Ekkor még remélhető volt, hogy a kommunista párt vezetőiben egyensúlyban lesz az ideológiai és a nemzeti elköteleződés. Ezt azért is feltételezni lehetett, mert ekkor Rákosiék maguk is igazolni akarták a magyar társadalom előtt nemzeti kötődésüket.¹⁴ Ezen túl: a Moszkvából jött politikusok még nem tartották időszerűnek a szocializmusért és főleg nem a proletárdiktatúráért folytatott küzdelem megkezdését.¹⁵ Már csak azért sem, mert Sztálin is óvta őket ettől. Még a nagyhatalmi érdekek összeegyeztetése volt napirenden.

A világháború befejezése után magyar kommunisták keresték az utat, igyekeztek kialakítani pozíciójukat, megtalálni helyüket a magyar valóságban.¹⁶ Csak a hidegháború kezdetével változott a helyzet, de kezdetben még ekkor is csak arról volt szó, milyen legyen az átmenet a szocializmus felé. 1947-ben a népi demokrácia erősítése állt a kommunista propaganda középpontjában. A hároméves terv elfogadásakor már látszott, mire megy ki a játék, de nem beszéltek róla. Az ősz eleji választások a baloldal és a jobboldal közötti hatalmi harcra szólnak és nem a kapitalizmus vagy szocializmus kérdéséről. A kommunista párt vezetői a népi demokrácia védelméről szónokoltak, teoretikusai annak kiteljesítéséről írtak.

Amikor 1947 szeptemberében megalakult a nemzetközi osztályharc összehangolására hivatott Kominform, napirendre került az államszocializmus közép-kelet-európai megvalósítása is.¹⁷ Ez a fordulat – bármennyire is megfelelt a magyar kommunista vezetők igényeinek – még őket is nehéz helyzetbe hozta. Nem volt könnyű megmagyarázni önmaguk számára sem az új irányvonalat. Eltartott egy ideig, amíg sikerült kidolgozni azt a formulát, amely feloldotta a korábbi és az új politika közötti elméleti és gyakorlati ellentmondást.¹⁸ Ehhez Sztálin nyújtott segítséget azzal, hogy

¹⁴ Ezt tükrözte az MKP vezetőinek retorikája is. GYARMATI György: *A Rákosi-korszak*. Osiris, Budapest, 2011.

¹⁵ Olyannyira nem, hogy minden erővel visszafogták a „19-eseket”, azokat, akik úgy érezték: eljött az idő revansot venni a megbuktatott Tanácsköztársaságért. Vésztőn rövid időre létre is hoztak egy „mini” proletárdiktatúrát.

¹⁶ Erről az időszakról az első komoly, forrásokon alapuló feldolgozás BALOGH Sándor: *Parlament és pártharcok Magyarországon 1945–1947*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.

¹⁷ Lásd erről *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Szerk.: FEITL István–Izsák Lajos–SZÉKELY Gábor. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

¹⁸ URBÁN Károly: Révai József (1898–1959). *Párttörténeti Közlemények*, 1978/3. 203–206.

egy gyors mozdulattal átvágta a gordiuszi csomót: új megfogalmazást ajánlott. Eszerint a népi demokrácia valójában proletárdiktatúra – szovjet forma nélkül. Az új tétel viszont az ellenfeleket igazolta, akik mindig is csak taktikát láttak a népfrontpolitikában, kényszerű és ideiglenes eredményeket a kommunisták demokratikus gesztusaiban.

Rákosit és Gerőt is kellemetlenül érintette az irányváltás, de ők azzal oldották meg a problémát, hogy élen jártak az új stratégia megvalósításában. Más kommunista vezetők viszont akik komolyan vették, hogy csak a nép meggyőzésével lehet a szocializmus felé haladni, konfliktusba kerültek velük. Közülük kiemelkedett Nagy Imre, aki az agrárkérdésben fokozatosságot, óvatos előrelépést javasolt. Ő már 1947 őszén súlyos vitába keveredett Rákosiékkal, és vélhetően csak kiváló szovjet kapcsolatainak köszönhető, hogy némi önkritika árán, súlyosabb következmények nélkül megúsza.¹⁹

Kádár nem játszott érdemi szerepet a fordulat elméleti megalapozásában, az ezzel kapcsolatos vitákban, ő a megvalósításban jutott feladathoz. Elsősorban a szociáldemokrata párt szervezeteinek és tagságának a kommunista pártba történő beolvasztását irányította. Közben, 1948 késő tavaszán Rajk László társaságában hosszabb utazást tett a Szovjetunióban. Egészen Grúziáig jutottak. Csak találgatni lehet, milyen élményeket gyűjtött és miként dolgozhatta fel azokat. Bizonyosan megtapasztalta a hatalmas birodalom és a sokat szenvedett ország és nép kettősségét. Nem kerülhette meg, hogy összehasonlítást tegyen hazája és az átláthatatlanul nagy „szovjetország”, vagy éppen Moszkva és a többi város, a meggyötört falvak között. Észre kellett vennie, hogy az emberek többsége rosszabbul él a magyaroknál. Ezt a tényt három évvel a világháború után nem lehetett nehéz megemésztetni. Lenyűgözhetette az emberek, a nép tűrő- és állóképessége. „Nagy” emberekkel nemigen találkoztak az út során. Csak arról tudunk, hogy a látogatás végén, 1948. május 29-én az SZK(b)P KB nemzetközi osztályán fogadták őket egy összegző beszélgetésre.²⁰

¹⁹ A téma első rövid feldolgozása: RÁKOSI Sándor: Dokumentumok az 1948-49-es agrárpolitikai vitáról. *Agrártörténeti Szemle*, 1988/1–2. Lásd még RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I. k. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

²⁰ E látogatás nyomai meglehetősen egy moszkvai levéltárban. GASZPI 17. f. 128. ópisz. 1165. gyelo.

3. Végrehajtóból áldozat

Mindenesetre Kádár igyekezett megfelelni az elvárásoknak. Ő is tevékeny részese, egyik végrehajtója volt a politikai ellenfeleket, majd a szövetségeket is felmorzsoló „szalámpolitikának”. Rajk leváltását követően elvállalta a belügyminiszterséget. Vélhetően belső énjé nem tiltakozott amiatt, hogy neki jut a feladat, hogy irányítsa a külső és a belső ellenséggel szembeni küzdelmet. Bizonyára úgy gondolkodott, ahogy sztálinista felettesei: a szocialista építés kezdetén erősödik az ellenállás a változásokkal szemben. A tulajdonuktól megfosztottak, a középosztályi státusukat elvesztők mindent megtesznek majd, hogy megdöntsék a proletárdiktatúrát, a kommunista párt hatalmát. Nem sok idő kellett hozzá azonban, hogy szembesüljön két ténnyel. Egy: hiába ő a belügyminiszter, ezt a küzdelmet nem ő irányítja. Kettő: ez a harc legalább annyira folyik a falakon kívül, mint azokon belül.

1949 májusában belekeveredett a Rajk-ügybe, akinek letartóztatásáról nélküle döntöttek Rákosiék. Lépéskényszerbe került: bizonyítania kellett párthűségét, lojalitását Rákosihoz. Nyilván merültek fel benne kétségek is Rajk bűnösségét illetően, de úgy is felvetődhetett számára a kérdés, mint ahogy sok más pártemberben is: miért nem vette észre, ki is valójában? Nem ítélt meg, hogy az ijedtség, a kétely vagy az önmarcangolás volt-e erősebb benne? Mindkettőnél hatékonyabban dolgozhatott az önmentési kényszer. Így vált Kádár bűnrészessé ebben a gyalázatos eljárásban, így bizonyította: sztálinistává vált. Abban lett érdekelt, hogy igaznak bizonyuljanak a tragikus vádak. Könnyebb volt ezt az utat választania, szórt elemekből összeraknia a történetet, mint szembefordulnia Rákosival, Farkas Mihállyal és Péter Gáborral. Ezért vett részt maga is egy ízben Rajk kihallgatásán.²¹ Vélhetően ezért vállalta két alkalommal is, hogy ő tájékoztatja a Központi Vezetőséget a letartóztatásról, illetve a per előkészítéséről.²² Ebben az is motiválhatta: nem szeretne volna, ha kétség merülne fel belügyminiszteri alkalmasságát illetően. A lényegen nem változtat sem a veszélyeztetettsége, sem a kételkedése: közreműködésével aktív részesévé vált a sztálinizmus magyarországi gyakorlatának.

²¹ Az erről fennmaradt, hitelesnek tekinthető, de nem hitelesített jegyzőkönyvet először Tibor tette közzé a *Társadalmi Szemle* 1992. 4. számában. Farkas és Kádár Rajknál. Az 1949. június 7-i beszélgetés hiteles szövege címmel.

²² MOL M-KS 276. f. 52/8. és 9. ó. e.

Sok mindent megmutat akkori személyiségéből ez a történet. 1949. június elején a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének ülésén hangsúlyozta: kettős minőségben számol be a kémcsoporthoz tartozásáról, mint az ügyvel foglalkozó ötagú bizottság tagja és mint belügyminiszter. Korábbi harcostársait az imperializmus ötödik hadosztályához sorolta, egyeseket cionizmussal, másokat viszont ugyanazzal a lendülettel antiszemitizmussal vádolt. Bizonyítékként a gyanúsítottak vallomásait idézte.²³

Kádárnak nem lehettek kétségei afelől, miként csikarták ki a beismeréseket. A per előtti központi vezetőségi ülésen már a jugoszláv szálat, a titóista összeesküvést hangsúlyozta, és Rajkot, Szőnyi Tibort, Justus Pált, Pálffy Györgyöt elállatiasodott gonosztevőknek nevezte.²⁴ Tettét nem menti, hogy Rákosi dicsekedett is: két évébe került a kémcsoporthoz tartozás elismerése, a nyilvánosság előtt pedig álmatlan éjszakáiról is beszélt.

Mindenesetre a sors nem kímélte Kádárt sem: részt kellett vennie Rajk László kivégzésén, ahol nem tudta leplezni megrendültségét. Ezzel megindult azon a lejtőn lefelé, amelyen ő is áldozatává vált a törvénytelenségnek, a megfélemlítésnek, őt is letartóztatták.²⁵ A kihallgatásokon és a perben tanúsított magatartása bizonyítja: Kádár már tudta, nincs menekülési út, bekapta a gépezet. Nincs értelme ellenállni.

Több mint három évet töltött börtönben. Volt ideje a gondolkodásra. Nem tudható pontosan, milyen következtetéseket vont le életének alakulásából, de valamit sejtet ezekről az a levél, amelyet Kádár közvetlenül szabadulása előtt írt Rákosinak. Ebben nem kérdezi, miként hihette a párt első embere, hogy ő provokátor, beépített ügynök. Inkább arról panaszkodik, hogyan érintette őt a gyanúsítás, amiért akkor Péter Gábort tekintette felelősnek. Azt már felrója Rákosinak is, miért tartott ilyen sokáig ügyének felülvizsgálata. Levele végén viszont áll egy olyan passzus, amely látni enged, min ment keresztül a börtönben. „Azt mondhatom, hogy amit én – és persze nem csak én –, az utolsó négy év alatt átéltem, az nem embernek való. Ha lehetne sorsot cserélni, akkor inkább választanám mindenkor, hogy mint kommunista üljek egy kapitalista ország börtönében tizenkét évet, mint a saját Népköztársaságom börtönében 12 hónapot. Sajnos, volt alkalmam a különbséget összemérni – ez a két dolog nem

²³ Uo. 8. ő. e.

²⁴ Uo. 9. ő. e.

²⁵ Kádár Rajk-ügyben játszott szerepéről, letartóztatásáról részletesen ír és sok dokumentumot közöl Varga László idézett műve.

ugyanaz, nem is lehet összehasonlítani.”²⁶ Ezek a sorok azt jelzik: Kádár senkinek nem kívánja a saját sorsát, elfogadhatatlannak tartja azt a gyakorlatot, amelyet esetenként, ha vonakodva is, de ő is alkalmazott. Nem akarhatta, hogy ezek a dolgok másokkal megismétlődjének.²⁷ A Rajk-ügyben elkövetett bűnei alól nem menthette fel önmagát. Érintettsége viszont éppen arra hajtotta, hogy igazságtételt követeljen a rajta és másokon esett sérelmekért.

4. Kádár mint „desztalinista”

Kádár 1954 júliusában szabadult csak ki. Szabad emberként haszonélvezője lett, de politikusként kimaradt a magyar desztalinizáció 1953 júniusában indult első hullámából. Éppen akkor került vissza a politikai életbe, amikor ádáz küzdelem folyt a sztálinisták és a megújulás hívei között.

1954 szeptemberében és októberében között Nagy Imre támadásba lendült és jelentős sikereket ért el. Kádár rokonszenvezett törekvéseivel, de féltette a párt tekintélyét. Attól tartott, hogy Rákosi lejáratása meggyengíti a pártot. Ezért nem csatlakozott Nagy Imréhez, inkább várt. Időt adott a pártvezetésnek, Rákosinak, hogy teljesítse az ő és más érintettek rehabilitációra vonatkozó ígéretét, illetőleg Nagy leváltása után bizonyítsa: nem tér vissza a korábbi politikához, képes helyes irányba vinni a pártot, kormányozni az országot. Rákosiéknak egyik sem sikerült. Kádár türelme pedig fogyóban volt.²⁸ Ebből nem következik, hogy sikerült volna önálló pozíciót kialakítania. Messze elmaradt attól a teljesítménytől, amit Nagy Imre 1955–1956-os írásaiban megvalósított a sztálini örökséggel való szembenézés és az azzal való szakítás terén.²⁹ A párton belül viszont egyre inkább úgy tekintettek rá, mint aki szóba jöhet Rákosi utódjaként, legalábbis egy-

²⁶ MOL M-KS 276. f. 65/44. ó. e.

²⁷ Erről tanúskodik a személyi kultusz idején elkövetett törvénytiséteket tárgyaló KB-ülésen, 1962 augusztusában mondott beszéde is, amikor arra hivatkozott, hogy azok esetében is el kell végezni a felülvizsgálatot, akik 1956-ban ellenségévé váltak. MOL M-KS 288. f. 4/50. ó. e.

²⁸ Ezt mutatja 1955 májusában írt beadványa is. MOL M-KS 276. f. 65/44. ó. e.

²⁹ NAGY Imre: *A magyar nép védelmében*. Forradalmi Tanács. Hely és év nélkül (Brüsszel, 1957).

³⁰ Ez derül ki Jurij Vlagyimirovics Andropov szovjet nagykövet Gerő Ernővel folytatott 1955. március 15-ei beszélgetéséből is. *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956*. Összeállította és a bevezető tanulmányt készítette BARÁTH Magdolna. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 224.

re több figyelem irányult személyére és magatartására.³⁰ Ennek az is oka volt, hogy az 1953 utáni időszakban, ha lassan is, de előrehaladó rehabilitáció új törésvonalat alkotott a magyar társadalomban, a meghurcoltak, bebörtönzöttek és az elnyomás gyakorlói és eltűrői között. Az ebből eredő feszültség nélkül nem érthetők az időszak politikai történései. Büntudat és lelkiismeret-furdalás az egyik oldalon, egyelőre csendes és visszafogott számonkérés a másikon. A felelősségre vonás követelése és a felelősség el- és áthárítása a lélektani, erkölcsi háttere az 1953 utáni politikai élet történéseinek és oda-vissza hullámvászásának.³¹ A társadalom többsége várta, melyik irányzat kerekedik felül ebben a küzdelemben.

A végső lökés kívülről jött, de feltartóztathatatlan folyamatokat indított el. 1956 elején döntő fordulat állt be a sztálini örökség kezelésében. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa a stratégia rangjára emelte a desztalinizációt. Rákosi második reakciója (az első a megrökönyödés és a várható következmények felidézése lehetett) az volt, hogy 1953 júniusát, a szembefordulást a személyi kultusszal és a törvénytelenésekkel magának, illetve a nevével fémjelzett pártvezetésnek tulajdonítsa.³² Ebben a szellemben számolt be 1956 márciusában a szovjet párt kongresszusáról a párt Központi Vezetőségének. Azt a törekvését, hogy bizonyítsa: Magyarországon nincs szükség jelentősebb változásra, hiszen itt 1953 óta rendben mennek a dolgok, és nem a bal-, hanem a jobboldali túlzás okozott csak nehézséget. Ezt a nézetet a szűkebb pártvezetés több tagja sem támogatta.

Kádár ennél jóval messzebb ment, nyíltan szembehelyezkedett Rákosi pozíciójával. Meghívott megyei első titkárként szót kért a Központi Vezetőség ülésén. Felszólalását azzal kezdte: egyetért Rákosi azon értékelésével miszerint a párt politikája minden tekintetben helyes. Ezután viszont a végrehajtás hiányosságait sorolta a termelőszövetkezeti politikától, a középapparasztokkal szemben érvényesülő elzárkózó gyakorlattól kezdve a bürokratizmuson át, a felelősség elhárításáig.

³¹ Ez a törés különösen élesen jelentkezett a Szovjetunióban. 1953 után a sztálini terror és a Gulag árnyától való megszabadulás lett a központi belpolitikai kérdés. Lásd erről: STEPHEN F. COHEN: *Rethinking the Soviet Experience. Politics and History since 1917*. Oxford University Press, New York, Oxford, 1985. 96–99.; A magyar pártban zajló vitákról lásd BARÁTH MAGDOLNA: Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). *Múltunk*, 1999/4. 40–97.

³² Rákosinak ezt a próbálkozását még a Politikai Bizottság is fenntartásokkal fogadta, és átdolgoztatta vele a Központi Vezetőségnek szánt beszámolóját a XX. kongresszusról. A lényeg azonban nem változott. MOL M-KS 276. f. 53/275. ó. e.

A lényeg csak ezután következett. Kádár hevesen bírálta a párton belüli állapotokat. Azt elemezte, miért is nincs meg a régi bizalom a pártvezetőség és a párt vezetői iránt. Ennek fő okát a törvényesség helyreállítása körüli következtetlenségben jelölte meg. Drámai szavakkal ecsetelte, hogy neki kezet kell fognia azzal a Farkas Mihállyal, akinek a kezéhez vér tapad. „Megmondom, elvtársak, azok után, ami nálunk volt, holttestek állnak közöttem és Farkas Mihály között, ártatlanul meggyilkolt kommunisták holtteste, amiben neki jelentős szerepe volt.” Vele szemben Kádár minimálisan politikai felelősségre vonást követelt. A vétkesekkel szembeni elnéző magatartás kapcsán fölvetette: vajon Rákosi és a Politikai Bizottság azt teszi-e, amit gondol? Kijelentette: ha a Politikai Bizottság keményebben lépne fel a törvényesség megerősítése érdekében, rögtön javulna a megítélése. Azt is elmondta: korábban feltétel nélküli bizalommal volt Rákosi és néhány vezető iránt. Most már úgy látja, a vakhit nem helyes. Beszédében elítélte a címkézés gyakorlatát. Visszautasította, hogy azokat, akik az SZKP XX. kongresszusa után jelentős változásokat várnak, jobboldalinak nevezzék.³³

Kádár követ dobott az amúgy is csak látszólagosan nyugodt víztükörbe, felszólalásának híre ment. Olyan lavinát indított el, amely végül magával sodorta Rákosit. Hiszen mindenki előtt világos volt, hogy kulcsszerepet játszott a törvénytelenésekben, személyi kultuszt alakított ki, ő az első számú felelős az ötvenes évek elejének rémuralmáért. Persze a történet nem értelmezhető a XX. kongresszus és a magyar közvélemény megnyilvánulásai nélkül. A változások nem automatikusan következtek. Rákosi még hónapokig harcolt, és az SZKP vezetése is inkább védte őt, legalábbis nem tett semmit eltávolításáért.³⁴

Kádár maga is ellentmondásos helyzetbe került. A dolgok logikája szerint, az ingalengés szabálya alapján az események továbbmentek az általa óhajtott változásokon, elérni kívánt ponton. Miközben az ő pozíciója erősödött, addig pártjának tekintélye, ereje folyamatosan csökkent; ha tenni próbált valamit, azért, ha nem tett semmit, azért. A pártvezetőség nem mert élére állni a tényleges desztalinizálást követelőknek – hiszen tudta, tudhatta ebben a tekintetben nincs hitele – ehelyett védekezett és

³³ MOL M-KS 276. f. 52/33. ó. e.

³⁴ Szuszlov még 1956. júniusi budapesti látogatásán is ebben a szellemben tárgyalt a pártvezetőkkel. *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszlav SZEREDA, Alekszandr SZTIKALIN. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1993. 21–23.

engedményeket tett. Így került vissza Kádár a felső vezetésbe, amit a közvélemény, a párttagság örömmel fogadott. Megjelenése nem változtatott az alaphelyzetben, (ha egyáltalán valami megfordíthatta volna a párt szakadéka felé tartó vonatát, az lett volna, ha őt választják első embernek és nem Gerő Ernőt, ő pedig bevonja a politikai vezetésbe Nagy Imrét, akit teljes mértékben igazolni látszott a szovjet pártkongresszus).

Kádár 1956 őszének első másfél hónapjában lényegében nem volt jelen a magyar belpolitikában.³⁵ Ezért nem vett részt Rajk Lászlónak és ártatlanul elítélt társainak az újratemetésén sem. A temető ezen a napon, 1956. október 6-án szakrális térre, a kommunista párt erkölcsi trónfosztásának színhelyévé vált. Túl későn, túl sok huzavonával történt meg a bűn bevalálása ahhoz, hogy feloldozáshoz vezethessen. Hiába volt nagyszabású, az áldozatok előtt méltó módon tisztelő a temetés, a szomorú szembesülés, nem enyhítette a társadalomban felgyülemlett feszültséget, annak már a felszínre kellett törnie.

Az 1956-os magyar október tartalmával kapcsolatban sokféle értelmezés él egymás mellett a történettudományban. Azt illetően azonban nincs vita, hogy felkelés kiváltó oka a sztálinizmus, illetve hogy a felkelőket összekötő legnagyobb közös nevező a diktatúra, a belső és külső elnyomás elleni fellépés szándéka volt.

Kádár később úgy állította be: 1956 júliusa (Rákosi eltávolítása) óta jó irányban mentek a dolgok, megkezdődött a hibák kijavítása. Az ellenség és az „árulók” éppen azért léptek októberben, hogy megakadályozzák a kommunistákat a sztálinizmussal történő végső leszámolásban.³⁶

Csak egy pillanatilag látszott úgy, hogy lehet valamilyen közös nevező Kádár és a felkelők között. A már említett november elsejei rádióbeszédében elismerte: Rákosi és klikkje pártját a zsarnokság és a nemzeti rabság eszközévé züllesztette. Kádár dicsőséges felkelésről beszélt, amely kivívta a szabadságot és a függetlenséget, amelyek nélkül nem lehet szocializmus.³⁷ Ezzel lényegében elfogadta Nagy Imre álláspontját. Nem meggyőződésből tette ezt, hanem sodródott az eseményekkel. Helyesebb tehát in-

³⁵ Előbb részt vett a kínai párt kongresszusán, ahol Mao Ce-tung is fogadta őt, majd Jugoszláviába utazott a szinte teljes magyar pártvezetéssel Titóhoz. Mellesleg e két ismeretség nem sokára szerepet kapott politikai pályájának alakulásában.

³⁶ Lásd erről Kádár János előadói beszédét a párt országos konferenciáján. *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete. 1957. június 27–29.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. 17–18.

³⁷ *Népszabadság*, 1956. november 2.

kább pillanatnyi megingásról, taktikai lépésről (pontosabban botladozásról) beszélni. Amikor Kádár a beszéd elhangzása után csupán órákkal később szembesült a valóságos szovjet szándékkal, a döntéssel, miszerint a felkelést a lehető leggyorsabban le fogják verni, sok mindenre hivatkozhatott volna. Utalhatott volna a szovjet csapatok kivonulására Budapestről, az október 30-i moszkvai kormánynyilatkozatra, amelyek félrevezették őt. Hiszen ezek azt a látszatot keltették, mintha a Szovjetunió vezetői belátták volna, utat kell engedni a magyar nép vágyainak, így talán többre is lehet jutni a két ország között kialakult viszony stabilizálásában. Kádár akár – éppen az előző napon elmondott szövegére hivatkozva – el is háríthatta volna a Kreml ajánlatát, hogy alakítson új kormányt.³⁸

5. Diktatúra – sztálinizmus nélkül

Ilyen gyors pálfordulásra nem sok példát ismer a politikatörténet, ha egyáltalán. Nem nehéz megkockáztatni a kijelentést: abban, hogy Kádár elvállalta a neki ajánlott hálátlan feladatot, nemcsak az a felismerés játszott szerepet, miszerint a döntést már meghozták, hogy kész tények előtt áll. Ily módon lehetőséget kapott arra, hogy visszatérhessen arra az útra, amelyen eredetileg is haladni szeretett volna. ő is meg akarta tisztítani a szovjet rendszert a sztálinizmustól, de úgy, hogy ne kelljen 1948 előttre visszamenni. Képlete szerint Leninre plusz a magyar realitásokra, adottságokra épülő politika vezetheti el a magyar társadalmat a szocializmus-hoz. Az SZKP vezetői elfogadták ezt a megoldást, talán mert maguk is így gondolták, de főleg azért, mert érdekükben állt, hogy olyan valakinek adjanak hatalmat a kezébe, aki elhiszi magának és képes elhitetni másokkal: ez a megoldás. Lényegében erre az egyszerű elgondolásra épült az MSZMP 1956. decemberi határozata, amely hosszú időre meghatározta a magyar politikát.

Mégsem a szovjet rendszer „magyarosításával” kezdődött Kádár saját politikai gyakorlata. Egyrészt, mert a többség akkor Magyarországon nem ezt akarta, de még azt sem hitte el róla, hogy tényleg beérné ennyivel. Mőgötte volt, ránehezedett egy a nép által ellenségesnek tekintett nagyhatalom árnyéka. Hiába tartalmazott a Kádár-kormány november 4-i felhívása sok olyan ígéretet, amely elvileg megfelelt a közvélemény elvárásainak, hi-

³⁸ A rádióbeszéd azonban utalt az ellenforradalom veszélyére és egy lehetséges világháborús konfliktusra is. Ezzel kiutat kínált a csapdából.

ába voltak az antisztálinista programpontok – hitelesség hiányában nem váltottak ki rokonszenvet a nép körében. A szovjet tankokkal a háttérben a függetlenség és a szuverenitás emlegetése inkább olaj volt a tűzre, mint tűzoltás. Más volt a helyzet a kötelező beszolgáltatás eltörlésével, a vállalati munkástanácsok legalizálásával, az életszínvonal emelésének, a kisipar és a kiskereskedelem támogatásának hangoztatásával. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 22 pontos programja szakítást ígért a sztálinizmussal és annak gyakorlatával, kisebb mértékű rendszerkiigazításra is következtetni lehetett belőle.

Csakhogy ez már – vagy még – kevés volt a magyar társadalom többségének. Ezzel tisztában voltak az MSZMP új vezetői is. Az ideiglenes központi bizottság első, 1956. november 11-i ülésén el is hangzottak kételyek azt illetően, hogy sikerül-e idegen szuronyok segítségével stabilizálni Magyarországon a helyzetet.³⁹

Kádárnak azután, hogy a szovjet hadsereg leverte a fegyveres ellenállást, szembesülnie kellett azzal, hogy a nemzeti szabadságharc fegyverek nélkül is folytatódik. Tárgyalási és megegyezési próbálkozásai az egyes pártokkal, a sztrájkmozgalom engedmények révén történő leszerelése, a munkástanácsok törvényesítése nem vezetett eredményre. Sőt Nagy Imréék deportálásának hírére az általános sztrájk új gyúanyagot kapott. Az új kormány nem engedhetett a nép követeléseinek: az adott körülmények között, megfelelő erő, tekintély hiányában nem kérhette és érhetette el a szovjet csapatok távozását, nem írhatott ki szabad választásokat és természetesen nem mondhatott le és hívhatta vissza a maga helyére Nagy Imrét. Ebből a helyzetből a diktatúra, a durva erőszak alkalmazása kínált Kádárék számára kiutat.⁴⁰ Így viszont nem válhatott egyértelművé a magyar társadalom előtt az új pártról és kormányról, illetve vezetőiről, hogy ők a kisebbik rossz, ha csődöt mondanak, ha nem sikerül stabilizálniuk hatalmukat, akkor helyükre igazi sztálinisták lépnek, akiknek nincsenek fenntartásaik az erő alkalmazásával szemben.

Kádár számára viszont nemcsak taktikai okból volt fontos, hogy ne azonosítsák a múlttal, az ötvenes évek elejével. ő valóban nem szerette volna ott folytatni, ahol elődei abbahagyták. Komolyan gondolta: új politikai vo-

³⁹ NÉMETHNÉ VÁGYI Karola–SIPOS Levente (szerk.): *Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. k. 1956. november 11.–1957. január 14. Intera, Budapest, 1993.

⁴⁰ A november 4. utáni időszak politikai problémáiról írtam a „Kádár János és a nemzet” című tanulmányomban. In Izsák Lajos,–STEMLER Gyula (szerk.): *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1996.

nalon kell haladnia és a hazai adottságokhoz kell idomítania a szovjet rendszert. Ebbe az elgondolásba belefért a párt és az állam szétválasztása, a gazdasági reform, az irányzatok elviselése a művészetben, a nemzeti hagyományok átértékelése, a tudományos munka szabadsága, a munkahelyi demokrácia kiszélesítése.⁴¹

Az MSZMP IKB erről szóló 1956. decemberi határozata, ugyanakkor ellenforradalomnak nevezte az 1956. októberi felkelést, ezzel – úgymond – tiszta helyzetet teremtett barát és ellenség között. Arra a kérdésre azonban, miként is fajulhattak el odáig a dolgok, hogy meginogjon a munkáosztály hatalma, veszélybe kerüljön a szocializmus ügye – a sztálinizmus és az égisze alatt elkövetett bűnök és hibák első helyen történő említése volt a válasz. Ebben az időszakban elmondott beszédeiben Kádár és különösen Marosán György igyekezett kihasználni, hogy maguk is sínylődtek Rákosiék börtöneiben.

Az MSZMP vezetése döntött arról is, hogy a korábbi vezetők közül azokat, akik Moszkvába menekültek és más, kompromittáltaknak tekintett politikusokat nem engedik haza, illetve szerephez jutni a közéletben. Ez egyszerre könnyítette és nehezítette a párt újjászervezését. Segítette, mert sok korábbi, hitében megrendült, bizonytalan párttag számára megkönnyítette a döntést a visszatérésről. Mások, „a keményebbek” szemében, akik októberben csak a pozícióikat megrendítő lázadást láttak, Kádár manőverezése, novemberi tapogatódzása visszatartó hatású volt. Jelentős részük csak azután döntött tagságának megújításáról, miután a pártvezetés végre ellenforradalomról beszélt, és megkülönböztette a „csak bűnös” Rákosit az áruló Nagy Imrétől.

A kemény fellépéssel, a kivégzésekkel, az internálásokkal sikerült leverni a nemzeti ellenállást, újraéleszteni a kommunista pártot és politikai stabilitást teremteni. Újra a magyar hatóságok irányították az életet, a szovjet hadsereg visszavonult a laktanyákba. 1957 elején ismét felmerült a hogyan tovább kérdése. Egyfelől megkezdődött a novemberi ígéretek visszavétele: fel sem merült, hogy távoznak a szovjet csapatok, korlátozták a munkástanácsokat, megszüntették a Kossuth-címer használatát stb. Másfelől hatalmas életszínvonal-emelésre került sor, még teljes lendület-

⁴¹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Sajtó alá rendezte VASS Henrik és SÁGVÁRI Ágnes. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 13–14. Az okok felsorolásában a Nagy Imre-csoport árulása, a belső és a „döntő” szerepet játszó külső reakció következett. Később, 1957. februártól változott a hangsúly, de a korszak egészében ez a sorrend maradt a meghatározó.

tel folyhatott a gazdaságirányítási rendszer átalakításának előkészítése Varga István nem marxista közgazdász vezetésével. Összességében mégis a közvélemény – alappal – egyfajta balratolódásként értékelte a politikai stabilizációt.

Kádár azonban nem akart visszacsúszni a múltba, nem szerette volna, ha a „balosok” visszahúznák őt a korábbi időszak politikájához. Erre voltak próbálkozások, ilyen irányba mutatott a Táncsics-kör, ahol bírálták engedményeit. Nem véletlen az sem, hogy hozzájárult Révai Józsefnek, az ötvenes évek első számú pártideológusának az MSZMP vezetését a túlzott engedményekért hibáztató cikkének leközléséhez.⁴² Ezzel két legyet ütött egy csapásra. Volt mit a bírálatból elfogadnia és volt mit elutasítania. Az előbbivel megnyugtathatta hazai kritikussait és az engedékenysége miatt még mindig aggódó szovjet vezetőket. Az utóbbival jelezte a magyar közvéleménynek: jöhet nála és az ő politikájánál rosszabb is.

Kádár álláspontja továbbra is az volt: szovjet rendszer, diktatúra igen, sztálinizmus nem. 1957 márciusában a Szovjetunióba utazott. A több mint egyhetes út elején, Leningrádban erősen hangsúlyozta: a személyi kultusz hibáit elkerülve kell a proletárdiktatúrát erősíteni.⁴³ Az út végén, a Kremlben mondott beszédében Nagy Imre árulása állt a középpontban, mondván, Rákosiék követtek el ugyan hibákat, de a sikerekhez képest ezek alárendelt jelentőségűek maradtak. Kádár látványosan elhatárolódott a jugoszláv szocializmustól is. Kijelentette: a párt nem adhatja fel vezető szerepét, a hatalmat nem lehet a munkástanácsokra bízni.⁴⁴ A két beszéd közötti különbséget az is magyarázhatja, hogy megmutatták neki Rákosi Mátyás levelét, amelyet az SZKP Elnökségének írt, és amelyben engedékenységgel vádolta meg őt. Kádár felháborodott az eljáráson, és kiélezte a kérdést, ha nem bíznak meg benne, mondják meg.⁴⁵

Moszkvában kompromisszumos megállapodások születtek. Közülük az egyik az volt, hogy a sztálinista vezetők nem térhetnek haza, de a Kreml vezetői egyetértettek azzal, hogy Nagy Imrét bíróság elé állítják.⁴⁶ Ki nem

⁴² *Népszabadság*, 1957. március 7.

⁴³ Kádár János művei. 1. k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 66.

⁴⁴ Kádár János: *Szilárd népi hatalom: független Magyarország*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958. 41–42., 48–49.

⁴⁵ Saját verzióját erről az esetről elmondta utolsó interjújában. KÁDÁR JÁNOS: *Végakarat*. Az interjút készítette és a dokumentumokat válogatta Kanyó András. Szerk.: VERES Mária. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989. 180.

⁴⁶ HUSZÁR TIBOR: *Kádár János politikai életrajza*. II. k. Budapest, Szabad Tér Kiadó–Kossuth Könyvkiadó, 2003. 41–43.

mondott egyezség született gazdasági téren is. A magyar fél komoly hitelt kapott, de leállította a gazdasági reformmal kapcsolatos munkálatokat.

Ezen az úton sikerült eljutni a politikai konszolidációig, a szovjet rendszer működőképesse tételéig.⁴⁷ A főbb állomások: a május elsejei sok száz- ezres tömeggyűlés, a májusi országgyűlés és a júniusi pártértekezlet. Az első két alkalom elsősorban arról szólt, hogy a magyar társadalom fogad- ja el az új helyzetet, lássa be: együtt kell élnie azzal. Mindenkinnek jobb lesz így, mert a hatalomnak kevesebbet kell harcolnia, a népnek kevesebbet kell szenvednie, ha belenyugszik abba az értékelésbe, miszerint a felkelés nem a hibák kijavítását, hanem a szocialista rendszer leváltását akarta. Az ellenforradalom ellen pedig jogos volt a szovjetek beavatkozását kérni.

A júniusi pártértekezleten Kádár viszont rendkívüli keménységet muta- tott a revizionistáknak nevezett Nagy Imrével és híveivel szemben. Ezt azért is megtehetette, mert e témában már nem volt, aki vitatkozni akart volna vele. Így határozottsága arra volt jó, hogy kifogja a szelet a nála bal- rább állók vitorlájából. Igazi összecsapásra velük kényszerült, velük kel- lett felvennie a harcot. Révaival lefolytatott és megnyert vitájában kijelen- tette: a párthban nincsenek sztálinisták, rákosisták, de hozzátette: „A bu- kott vezetőség... oly módon és olyan körülmények között bukott meg, hogy többé nem térhet vissza a párt vezetésébe.”⁴⁸

Részen véletlen egybeesés, de 1957 júniusában, Moszkvában a sztáli- nista vezetők csoportja kísérletet tett Hruscsov eltávolítására. Kádár és talán a magyar társadalom szerencséjére is – ez a puccs kudarcra végző- dött. Arra azonban odafigyelt, nehogy a sztálinizmussal szemben lázadók igazolva érezhessék magukat.

Így a megtorlás, amely a bűnök és az árulás közötti különbségtételre épült, 1957 nyarán nem állt le, sőt új lendületet kapva, egészen 1958 jú- niusáig, Nagy Imre kivégzéséig folytatódott. A per és az a tény, hogy Kádár

⁴⁷ Ezt a folyamatot Ripp Zoltán és Huszár Tibor is restaurációnak nevezi. A magam részé- ről a fogalom 1956–1957-re történő alkalmazásával szemben két fenntartásom van. Az első: túlzásnak tartom egy alig bő fél évtizedet megélt berendezkedés főbb intézményeinek vissza- állítására használni a restauráció kifejezést. A második: így elsikkadnak azok a kényszerek, amelyek a szovjet rendszer alapintézményeinek visszaállítása irányában hatottak, és elhal- ványulnak azok a vonások, amelyek kezdettől elkülönítették a Kádár nevéhez kötődő beren- dezkedést Rákosiétól. Ilyenek pedig az ideológiától a gazdaságig voltak. Vö. HUSZÁR Ti- bor, –SZABÓ János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesüle- se, 1956–1962*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1999. Ebben a kötetben található Ripp tanulmánya (Ripp Zoltán: Az MSZMP legitímációja a Kádár-korszak kezdetén) is.

⁴⁸ KÁDÁR János: *Szilárd népi hatalom: független Magyarország*. 211–212.

egyetlen olyan kínálkozó alkalmat sem használt ki, amelyet megragadva „elfeledkezhetett” volna az ügyről – foltot ejtett antisztálinizmusán.⁴⁹ Még akkor is így van ez, ha a halálos ítéletre módot adó tényállást nem a koncepciók eljárásokra jellemzően állította elő a nyomozó hatóság. Nem a vádlottak erőszakkal kicsikart vallomásai, nem hamis tanúk, nem kitalált történetek szolgálták a vádirat és az ítélet alapjául. Bár ahogy Nagy Imre és a pártellenzék 1955-től kezdődő tevékenységét interpretálták, vagyis a hatalom, a rendszer megdöntésére irányuló lépéssorozat részévé tették, konstrukciós elemet vitt be az eljárásba.⁵⁰

Kádár felelőssége egyértelmű, ha ő nem akarta volna, akkor nem született volna halálos ítélet. Más kérdés, hogy rendíthetetlensége ebben az ügyben nem sztálinista beidegzésekből született. Magatartásában más motívumok játszhattak szerepet. A külső és belső közvélemény és ön maga előtt is bizonyítania kellett: az árulónak bűnhődnie kell. Vannak nem bocsánatos bűnök. További érv lehetett, hogy ha a kisebb kaliberű közéleti szereplőket, ellenállókat megbüntették, akkor a vezetők, a kezdeményezők sem menekülhetnek meg.

1958-ban ez a keménység, sajátos következetesség politikai értelemben napi hasznot nem hozhatott, nem erősítette, hanem gyengítette a kormányzat legitimációját.

6. A kádári desztalinizálás

A magyar történészek között vita folyik arról, mikor kezdett puhulni a Kádár-rendszer. Világos határvonal húzódik-e a kemény és a puha diktatúra között? Ez a puhulás pusztán taktikai megfontolásokból következett vagy magából Kádárból, az MSZMP 1956 utáni stratégiájából, a szocializmusról alkotott elképzeléséből?

Számomra ami a kérdések Kádárra vonatkozó részét illeti, mint azt eredményem szerint e tanulmány fő tétele és a gondolatmenete is mutatja, a

⁴⁹ 1958 elején biztosan lett volna alkalom arra, hogy enyhébben kezeljék Nagy Imrének és társainak az ügyét. Lásd erről Kiss József–Ripp Zoltán: „Mi inkább az elnapolás mellett vagyunk, minthogy enyhe ítéletet hozzunk most. Három dokumentum a Nagy Imre-per 1958. februári elhalasztásáról. *Társadalmi Szemle*, 1993/4.

⁵⁰ A per főbb dokumentumai megtalálhatók DORNBACH Alajos–KENDE Péter–RAINER M. János–SOMLAI Katalin (szerk.): *A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989*. 1956-os Intézet–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2008. A per anyagainak jogi szempontú elemzésére e kötetben Dornbach Alajos vállalkozott, de egyes problémákkal Kende Péter bevezetője és Rainer tanulmánya is foglalkozik.

válasz világos. Kádár akarta a desztalinizációt, nem pedig elfogadta. Kulcsfigurája volt a sztálini örökség felszámolásának Magyarországon, majd a szovjet rendszer megreformálására irányuló törekvéseknek. Ennek egyik bizonyítéka éppen az, hogy a joggal keménynek tekintett 1957–1960 közötti időszakban is sor került a desztalinizáció folyamatát előrevivő lépésekre. Ezek közül időben az első a mindennapi élet depolitizálása, amely már 1957–1958-ban érezhető volt a lakosság körében. Sokkal szélesebb lett a kulturális és művészeti kínálat, miközben jelentős alkotókat még szilencium sújtott.

Az 1956 után végbement változások mélységét legjobban mégis az a vállalkozás mutatja meg, amelyik a leginkább fenyegethetett azzal, hogy a kommunista politika visszacsúszik a sztálini elvek és gyakorlat felé. 1958 végén az MSZMP vezetése elérkezettnek látta az időt a mezőgazdaság nagyüzemi-szocialista átszervezésére. A döntést megelőző viták középpontjában a kényszerítés és az önkéntesség elsődlegessége állt. Kádár egy harmadik álláspontot képviselt: a meggyőzés szükségességét, amit akár „szelíd” kényszernek is nevezhetnénk, eszerint az önkéntesség hangoztatásához a szükségesség beláttatását kell párosítani. A lényeg, hogy az 1958 végén elkezdett és az 1961 kora tavaszán befejezett termelőszövetkezetesítés során az MSZMP mind céljaiban, mind eszközrendszerében, mind módszereiben szakított a sztálini gyakorlattal. Ez nem azt jelenti, hogy nem használták az erőt, az erőfölénnyel történő kényszerítést a beszervezési kampányban. Bár a mezőgazdaság átszervezésének egyik értelme közös volt a korábbi kollektivizálásával: a felesleges munkaerő áterelése az iparba, a szolgáltatásokba, de a folyamat maga nem a paraszti osztályharcról, nem a mezőgazdaság erőforrásainak az elszívásáról szólt. Ezek a mozzanatok hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar történelem egyik legnagyobb modernizációs társadalomátalakítási kísérlete sikerrel zárult. Nyomában más lett a falu, az agrárium életminősége, de maga az ország is.⁵¹

A mezőgazdaság átszervezésével párhuzamosan a színtalpak mögött folyt egy kevésbé látványos, de ugyancsak nagy hatású munkálat, amelynek cél-

⁵¹ Más kérdés, hogy ez nem egyik napról a másikra következett el, a szövetkezetesítés sikere az 1960-as évek második felére vált vitathatatlaná. A változások már korábban is érezhetők voltak. Lásd pl. CSÓRI Sándor: *Tudósítás a toronyból*. Magvető, Budapest, 1963. A mezőgazdaság átszervezéséről DONÁTH Ferenc: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976; VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. Politikátörténeti Füzetek, XVIII.

ja a polgári törvénykönyv megalkotása volt. Ez a törvény, ezzel a címmel 1960-ban lépett hatályba. Már 1953-ban elkezdtek a törvény előkészítését, de nem tekinthető véletlennek, hogy a munkálatok 1958-ban gyorsultak fel. Az időpont, az elnevezés és a tartalom egyaránt figyelmet érdemel. E törvényben kívánták rendezni az állampolgár és állampolgár és ehhez hasonlóan az állami, a szövetkezeti és egyéni gazdálkodók, kisvállalkozók közötti magánjogi viszonyokat. Ebben a kapcsolatrendszerben a horizontális társadalmi, gazdasági kapcsolatok, az elvileg egyenlő státusú felek viszonyrendszere került szabályozásra. Így új megvilágításba kerültek a vertikális, tehát a felső, középső és alsó szintek közötti kapcsolatok is. Felmerült problémaként, hogy a magánjogi viszonyokban a felsőbb és az alsóbb szintek kapcsolata mennyire hierarchikus jellegű, az államnak, az állami tulajdonnak, milyen különleges megkülönböztető jegyei vannak, illetőleg kell hogy legyenek.

A törvénykönyv tervezete 1959 márciusában került az MSZMP Politikai Bizottsága elé, éppen akkor, amikor tudatosan és szándékosan a tavaszi munkálatok idejére leállították a télen indított kollektivizálási kampányt. Látva az írásos és meghallgatva a szóbeli tájékoztatót, Kádár vélhetően az előterjesztő szakértők számára is váratlan megjegyzéseket tett. Ráérezve arra, hogy a jogászok igyekeztek megfelelni a politikai és ideológiai elvárásoknak, a józan megfontolásra épülő javaslatokat fogalmazott meg. Kitért arra, hogy a szöveg különbséget tesz a szocialista, a kisárutermelő és a kapitalista tulajdon között. Szerinte, ha a tulajdonformák a törvényben említésre kerülnek, akkor nem szabad közöttük politikai megkülönböztetést tenni, mert abból „nem jogbiztonság jön ki, hanem jogbizonytalanság”.⁵² „Arra kérjük az elvtársakat, olyan törvénykönyvet alkossanak, ami a jelenleg élő magyar állampolgárok igazság- és jogérzetével találkozik, tehát nem valami ideális elképzelés alapján csinálják ezt.” Felhívta a figyelmet arra, hogy nem szabad elriasztani a kapitalista országokban élő százmilliókat olyan szabályokkal, amelyek különben nagy hasznot nem hajtanak a szocializmusban. Végül még a jelenlévő jogászok győzték meg őt, hogy valamiféle megkülönböztetésre mégis szükség van a tulajdonformák között. Történt mindez akkor, amikor a szocializmus (tulajdoni) alapjai lerakásának jegyében folyt a szövetkeztetés.⁵³

⁵² MOL M-KS 288. f. 5/120. 6. e. Kádár ehhez még azt is hozzátette: „Ilyen megkülönböztetést bizzuk az Agit. prop. osztályra, de ne a törvény különböztesse meg őket politikailag.”

⁵³ Bár a belépő parasztok nem vették el földtulajdonukat. Ez is eltérés volt a sztálini kolhoz-szisztémától.

A következő állomása 1961 vége. Az időpont nem véletlen. Két folyamat egymást erősítő hatásának eredményeként nagy lökést kapott a magyar desztalinizáció. Egyrészt Magyarország túljutott a mezőgazdaság átszervezésén. Eltelt fél évtized 1956 októbere óta.

Az MSZMP VII. kongresszusa után már a sebek begyógyítása és nem ismételt feltépése került az emlékezetpolitika középpontjába.⁵⁴ A normalizálódás jelei uralták a társadalmi és a politikai életet. Jelentős enyhítésekre került sor a be- és a kiutazások területén. Másrészt a Szovjetunióban ismét előkerült a sztálinizmus elleni küzdelem. Hruscsov az SZKP XXII. kongresszusán meghirdette a kommunizmus építésének programját. Mindkettő kihívást jelentett a magyar pártvezetés számára. Kádárnak el kellett döntenie, mit kezdjen ezzel a két üggyel. Az egyikről, a sztálinizmusról úgy gondolta, hogy *már* túl van rajta, minek bolygassa. A másikról, a kommunizmusról pedig *még* nem akart beszélni magyar viszonylatban.

Kádár sajátos megoldást választott. Moszkvából hazatérve, 1961 decemberében felszólalt a Hazafias Népfront országos tanácsának ülésén. A személyi kultusz kapcsán nem a bűnöket emlegette, hanem arról beszélt, hogy a beleszólás lehetőségének a hiánya mentesítette az embereket a felelősség alól. Ebből a diktatúra enyhítésének és bizonyos demokratizálásnak kellett következnie. Egy ilyen irányú politika azt is feltételezte, hogy változik a párt és a társadalom viszonya, a többség nem a potenciális ellenség, hanem a potenciális szövetséges szerepét kapja meg. Kádár most látta elérkezettnek az időt arra, hogy reagáljon arra a Méray Tibor által még 1959-ben az emigrációban megfogalmazott véleményre, miszerint ő szakított Rákosi szlogenjével: „az aki nincs velünk, az ellenünk van”, és helyére „az aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszavát állította volna. Kádár visszaigazolta a jelszót. Ezzel a társadalmi béke jegyében a korábban kiszorított, elnyomott csoportok és egyének egyenjogúsításának és integrálásának adott szabad utat. Ebben a beszédében egy másik, hasonló jelentőségű tételt is megfogalmazott. „Nem azért építünk szocialista társadalmat, mert van marxizmus-leninizmus, amely azt előírja, vagy mert van párt, s annak va-

⁵⁴ Kádár erről a következőket mondta a kongresszuson: „Az 1956-os ellenforradalmi felkelés mindig fekete lap marad népünk történetében. De az a tény, hogy most alig három év után elmondhatjuk, hogy az ellenforradalom már a történelemé, arról is bizonyosságot tesz, hogy népünk nagy politikai tapasztalatokra tett szert, nagy határozottságot és egységet tanúsított az ellenforradalom által felidézett bajok és nehézségek leküzdésében – el tudta tennni az ellenforradalmat.” KÁDÁR János: *A szocializmus teljes győzelméért*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962.

lahová vezetnie kell a népet, vagy van Hazafias Népfront, amely segít valamilyen irányba elvezetni a néptömegeket, hanem fordítva: azért kell a jó elmélet, a jó párt és a jó népfront, azért kell felépítenünk a szocialista társadalmat, mert ez biztosítja az emberek jobb életét, a haza és a nemzet virágzását.” Ebből következően „a szocializmust csak az egész nép építheti fel.”⁵⁵

Néhány hónappal később, paraszti közegben a szövetkezetesítés kapcsán Kádár még sarkosabban beszélt az ideológiáról. A szocialista mezőgazdaság létrehozását használta fel példaként. Nem tagadta, milyen komoly szerepet kapott az ideológia az átszervezés elindításában, de egyúttal azt is leszögezte: „A marxizmus nekünk nem rögeszménk, az tudomány. Mi úgy képzeljük, hogy nem a nép van azért, hogy mi próbálgassuk rajta a marxizmust, hanem fordítva: a marxista tudomány az, amelynek segítségével népünk jobb életet tud teremteni magának... Nem vagyunk az elmélet őrlőitjei, mert mi az elméletet arra használjuk, hogy az élet eligazítója legyen”⁵⁶

Ezek a szövegek nemcsak azt jelzik, milyen messzire jutott Kádár a sztálini elmélettől és gyakorlattól, hanem arra is rámutatnak, milyen óvatosságot tanúsított a kommunizmussal kapcsolatban. Igyekezett megnyugtítani a magyar társadalmat: nem akarja megrövidíteni, felgyorsítani az időt, az MSZMP nem követi az SZKP-t, nem hirdeti meg a kommunizmus építését. Ez a művelet nem volt egyszerű és magától értetődő. Mint ahogy nem volt az a személyi kultusszal történő végső el- és leszámolás sem. Miért is? Egyrészt, mert ismételten vigyázni kellett arra, hogy ne léphessenek elő Nagy Imre egykori, revizionistáknak keresztelt hívei azzal, hogy mégis őket igazolta az élet. Másrészt – és ez volt a nagyobbik gond – mi újat, többet lehet mondani a magyar sztálinizmusról úgy, hogy közben ne merüljön fel Kádár szerepe a Rajk-perben? A megoldás az lett, hogy felülvizsgálták a koncepciók eljárások végrehajtói közül kik vannak még felelős pozíciókban, kizárták a pártból Rákosit és leváltották Kiss Károlyt, aki az ötvenes évek első felében a pártfegyelmi eljárások felelőse volt. Kádár a KB-ülésen a rehabilitáció minden ártatlanul elítélt munkásmozgalmárra történő kiterjesztése mellett érvelt.⁵⁷ Ez összhangban volt elvi alapállásával, megbékélési és szövetségi politikájával egyaránt.

⁵⁵ KÁDÁR János: *Tovább a lenini úton*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 37–41.

⁵⁶ Uo. 53.

⁵⁷ MOL M-KS 288. f. 4/50. ó. e.; SIPOS Levente: Hiányos leltár (I). *Társadalmi Szemle*, 1994/11. 72–94. és Uő: Hiányos leltár (II). *Társadalmi Szemle*, 1994/12. 69–87.

A személyi kultusz maradványaival történő leszámolás a pártkongresszus előkészítését és tehermentesítését szolgálta.⁵⁸ A desztalinizálás következő lépése már inkább a jövőbe mutatott, bár volt egyfajta jóvátételi jellege is. Kádár a kongresszus előtt vitára bocsátotta azon elképzelését, miszerint eljött az ideje, hogy eltöröljék a származási korlátozást az egyetemi és főiskolai felvételinél. Ez azt jelentette, hogy ettől kezdve az egykori uralkodó elit, illetőleg történelmi osztályok tagjainak leszármazottai elvileg mindennemű akadály nélkül bejuthattak ezekbe az intézményekbe.⁵⁹

1963-ban az általános amnesztia, az 1956-os politikai elítéltek kiengedése lezárt egy korszakot, nem a sztálinizmusét, hanem a konszolidációét. Ezután már csak egyszer, Hruscsov leváltásakor került a magyar belpolitika napirendjére a sztálinizmus. Ekkor is úgy, hogy felmerült a kérdés, a szovjet vezető bukása nem kérdőjelezi-e meg a desztalinizációs politikát is? Nem ad-e alkalmat a kádári politika baloldali bírálóinak a fellépésre, nem lép-e vissza az MSZMP a keményebb, osztályharcosabb politikához? Kádár felismerte ezt a veszélyt, és szokatlan lépésre szánta el magát. Hazatérve Lengyelországból, ahol Hruscsov leváltásáról értesült, még a pályaúdváron beszédet mondott. Ebben egyértelművé tette: a maga részéről nem változtat, nem tér el az SZKP XX. kongresszusán kidolgozott politikai irányvonalától és nem tagadja meg Hruscsovot sem. Ezt alátámasztandó a háttérben még keményebben viselkedett. Az MSZMP KB az SZKP KB-nak írt levélben fejtette ki álláspontját és kifogásait Hruscsov leváltásával kapcsolatban. Majd Kádár Moszkvába utazott, ahol ismételten kifejtette véleményét. Más kérdés, hogy kisebb-nagyobb ellenállás után hagyta magát meggyőzni.⁶⁰

Nem sokkal később, 1964 decemberében Kádár hozzájárult a gazdasági mechanizmus reformját célzó munkálatok megindulásához. Az MSZMP vezetésének ez a döntése már messze túlmutatott a desztalinizáción, mégpedig a szovjet rendszer kiigazításának, reformjának irányába.

⁵⁸ Kádár az MSZMP VIII. kongresszusán, a Rajk-pert is megemlítve, „lezárta” a témát. A párttagság, a szélesebb közvélemény ekkor, a kizárásukkor értesült róla, hogy Rákosi és Gerő 1956 után a párt tagjai voltak.

⁵⁹ A történetet feldolgozta: TAKÁCS Róbert: *A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962–1963*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. Politikatörténeti Füzetek, XXVIII.

⁶⁰ Kádár viszonyáról Hruscsovhoz és Brezsnyevhez lásd tanulmányaimat a RÁCZ Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár?* című kötetben. Rubicon–Aquila, Budapest, 2001. A konfliktussal kapcsolatos dokumentumokat közli BARÁTH Magdolna: Kis októberi forradalom: Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés. *Múltunk*, 2007/4. 170–212.